

Een sarcofaag in de Groningse klei

Twee huizen en een klein kerkje. Meer niet. Samen vormen ze wellicht het kleinste kerkdorp van Nederland. Op een gewone landkaart kom je het niet tegen, weggestopt als het is in de Groningse klei. Het dorpje heet Fransum en ligt op een terp ten oosten van de stad Groningen. Thans maakt het deel uit van de gemeente Zuidhorn. Wie in Nederland kent Fransum?

Toch staat dit onooglijke dorpje model voor een landelijk verschijnsel. Ze zijn de laatste jaren nogal in het nieuws, de vele lege, ongebruikte kerkgebouwen. Bijvoorbeeld het middeleeuwse kerkje van Garsthuizen in Oost-Groningen of het lutherse kerkgebouw in Weesp. De ras voortschrijdende secularisatie grijpt diep in. Kerkgebouwen worden afgestoten omdat het onderhoud niet meer betaalbaar is. Overal in den lande vragen gemeentelieden – de kleine rest die overgebleven is –, kerkbesturen en gemeentebesturen zich af: Wat doen we ermee? Verkopen of slopen? ‘Kerk te koop’ luidde de titel van een NCRV-documentaire in januari over de verkoop, vol tragiek, van de prachtige Maarten Lutherkerk in Weesp. En als het verkopen wordt: welke bestemming krijgt het gebouw dan? Horeca, een medisch centrum, een boekhandel, een supermarkt, een appartementengebouw, een moskee? Wat doen we met ons religieus erfgoed? Als een kerkgebouw afgestoten moet worden, zou het beste nog een christelijk-culturele bestemming zijn: een plaats voor concerten, exposities, lezingen en dergelijke. Het beste van het slechte.

Maar welke nieuwe bestemming een kerkgebouw ook krijgt, er wordt een streep gezet onder het verleden. Geen eredienst meer, geen lofprijzing van de Schepper aller dingen, geen schuldbelijdenis, geen genadeverkondiging, geen verkondiging van het Kruis als teken van verzoening. Over is gebleven een klomp steen. De ziel is eruit.

Fransum, haast onvindbaar in het Groningse land, heeft een prachtig Romaans kerkje uit het begin van de dertiende eeuw. Eeuwenlang heeft het dienstgedaan als plaats van samenkomst van de kerkelijke gemeente. Maar midden twintigste eeuw werden de banken leger en leger. Tot 1965 heeft men het kunnen rekken: de kerk als plaats van de eredienst. Toen viel het doek. Het kerkgebouw werd gesloten. Ook dit kerkgebouw verloor zijn hart. Gelukkig is het voor sloop bewaard, want het is thans eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken.

Wie in Nederland kent Fransum? Literatuurliefebbers in elk geval wel, want het kerkje is ‘vereeuwigd’ door de Groningse dichter C.O. Jellema in zijn gedicht ‘Kerkje van Fransum’. Jellema (1936-2003), theoloog, filosoof en germanist, was docent aan de Groningse universiteit. Zijn vader was predikant, maar zelf nam hij afstand van het geloof. Het Credo kon hij niet onderschrijven: de kerkelijke leer was in zijn ogen een

menselijk bedenksel. Maar hij was zeer beslist niet antireligieus. Hij is nooit tegen het christelijk geloof in opstand gekomen, omdat hij zich kon herkennen in de achtergronden ervan, zoals het verlangen naar ongebrokenheid en onsterfelijkheid. Maar God is, zo was zijn overtuiging, een menselijk bedenksel. Dit moeten we wel beseffen als we zijn gedicht ‘Kerkje van Fransum’ lezen. Zijn binding met dat kerkje is zijn verworteling in het Groningse land en zijn hechte band met het verleden. Het Romaanse kerkgebouw is ‘dicht’, het is ‘gesloten’, en daardoor is een stukje van het verleden definitief afgesneden, het is gestorven.

KERKJE VAN FRANSUM

Bestaat nog god, kleine sarcofaag
van het geloof, even leeg
als de dorische tempels van Paestum:
hun zuilen een schuilplaats voor andere vogels
dan goden – als ik naar hem vraag?

Kleine mummie van steen
zonder hart, tabernakel,
zonder plaats voor een wijkaars, bescherm je
met jouw lichaam ons landschap
als bodem voor hemel? ik vraag maar.

Stille klankkast voor buiten, voor grutto’s
in juni, het loeiende melkvee bij ‘t hek –
zo gesloten, een avond, ik zit in het gras
tussen jouw zerken, zo ben je het mooist:
dicht, van het uitblijvend antwoord de schrijn.

Ik ken geen gedicht waarin scherper wordt geformuleerd wat het betekent dat een kerkgebouw voor de eredienst wordt gesloten. Zo’n kerkgebouw staat in het teken van de dood: het is een ‘sarcofaag’, een ‘mummie van steen’, een ‘schrijn’. Het hart is eruit.

De aangesprokene of toegesprokene is in dit gedicht het lege, gesloten kerkje, de ‘je’ in de laatste strofe. De ‘ik’ stelt in de eerste twee strofen vragen aan het kerkgebouw. De eerste vraag: ‘Bestaat nog god – zonder hoofdletter! – als ik naar hem vraag?’ Een cruciale vraag en daarom afwijkend van de normale syntaxis, waar de volgorde immers had moeten luiden: ‘Bestaat god nog ...?’ De tweede vraag: ‘bescherm je/ met jouw lichaam ons landschap/ als bodem voor hemel?’ Op beide vragen komt geen antwoord, en dat is typerend voor de levensvisie van Jellema: er is alleen maar sprake van een ‘uitblijvend antwoord’. De diepere bedoeling, op basis van Jellema’s levensovertuiging, is natuurlijk: ‘God’ en ‘hemel’ in christelijke zin bestaan niet. De ‘god’ van het kerkje verschilt niet van de verdwenen Griekse en Romeinse goden.

Weemoed vanwege het feit dat een kerkgebouw gesloten is, niet meer als kerk func-

tioneert, kent de dichter daarom niet. Want al is een deel van het verleden afgesneden, er is toch een stukje overgebleven: een stenen gebouw dat de eeuwen trotseert en dat in zijn schoonheid vergelijkbaar is met de dorische zuilen in de ruïnes van Paestum. Die schoonheid is voldoende. Genieten dus van een sarcofaag in de Groningse klei. Want ‘zo ben je het mooist’, aldus de voorlaatste regel. Daar denk ik als christen toch wat anders over ...

Weemoed, niet in de zin van nostalgie, kennen gelovigen wel. Ik ben nog steeds diep onder de indruk van de genoemde NCRV-documentaire, van de pijn bij de laatste meelevende lutheranen in Weesp, toen hun geliefde Maarten Lutherkerk werd verkocht. Dat is in mijn geheugen blijven hangen. Wat bij mij ook blijft hangen, dat is de trefzekere tekening van een voor de eredienst afgeschreven kerkgebouw, het kerkje van Fransum: een ‘sarcofaag’ die ‘leeg’ is, een ‘mummie van steen’ en ‘zonder hart’, een ‘schrijn’. Kortom: een doodkist. Zulke scherpe, diep insnijdende beelden kunnen alleen maar uit de pen van een dichter komen.

Een stem uit de oneindigheid

Het gedicht van Jellema roept bij mij als het ware automatisch versregels op van een beroemd gedicht van een andere dichter: ‘De moeder de vrouw’ van Martinus Nijhoff. Die associatie heeft te maken met het woord ‘landschap’ en de formulering ‘ik zit in het gras’. Het gedicht van Nijhoff gaat over de nieuwe brug bij Zaltbommel – ‘Ik ging naar Bommel om de brug te zien.’ – en net als in ‘Kerkje van Fransum’ bevindt de ‘ik’ zich ‘in ‘t gras’ en is er sprake van het ‘landschap’. En in dat landschap in de buurt van de brug gebeurt plotseling iets. De stilte wordt doorbroken door een stem:

laat mij daar midden uit de oneindigheid
een stem vernemen dat mijn oren klonken.

Het is de stem van een vrouw, een vrouw die zingt, en dit roept de herinnering op aan de moeder van de ‘ik’. Vandaar de titel ‘De moeder de vrouw’. Het slotgedeelte van Nijhoffs gedicht luidt:

Het was een vrouw. Het schip dat zij bevoer
kwam langzaam stroomaf door de brug gevaren.
Zij was alleen aan dek, zij stond bij ‘t roer,

En wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren.
O, dacht ik, o, dat daar mijn moeder voer.
Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren.

Een stem uit de oneindigheid. Die stem klinkt niet in ‘Kerkje van Fransum’. Daarin geen psalm, maar slechts ‘het uitblijvend antwoord’.

Een nieuw liedboek

We leven snel. Vooral het levenstempo van de jongere generaties ligt hoog. Die snelheid openbaart zich ook in het kerkelijk lied. Vandaar dat een nieuw omvangrijk liedboek op komst is.

Zoals bekend verscheen in 1968 een geheel nieuwe berijming van het psalter, in de wandeling de Nieuwe Psalmberijming genoemd, die vervolgens integraal werd opgenomen in het *Liedboek voor de Kerken* (1973), waarin ook 491 gezangen een plaats kregen. Dit Liedboek verwierf een ruime plaats in de breedte van protestants Nederland. Overigens niet in de kerken van orthodox-gereformeerde signatuur, waarbij valt op te merken dat inmiddels een deel van de kerkelijke gemeenten binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Bond het Liedboek wel is gaan gebruiken, zij het selectief en met een mix van Oude en Nieuwe Berijming.

Een kleine 35 jaar na verschijning van dit Liedboek, op 20 april 2007, heeft de synode van de Protestantse Kerk in Nederland ingestemd met de ontwikkeling van een nieuw liedboek, onder leiding van coördinator ds. Pieter Endedijk. Een uitvoerige nota *Een nieuw liedboek* van de Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied (IKS) lag aan dit besluit ten grondslag. Dit nieuwe liedboek, het ‘Liedboek 2012’, waaraan diverse werkgroepen zo’n vijf jaar zullen werken, zal een veel bredere opzet krijgen dan het *Liedboek voor de Kerken* uit 1973, zo vermeldt een persbericht op internet. Het zal zo’n acht afdelingen of categorieën gaan bevatten. Behalve de categorie psalmliedereren, afdeling 1, zullen erin worden opgenomen: een selectie uit de 491 gezangen van het huidige Liedboek; liederen uit de laatste decennia, met gebruikmaking van liedboeken van andere kerken en andere tradities (zoals de Evangelische Liedbundel en *Zingende gezegend* van André Troost); nieuwe liederen uit het buitenland; kinder-, jeugd- en tienerliederen; liturgische gezangen (te zingen drempel- en tafelgebeden); canons en zangspreuken; gebedsteksten en meditatieve teksten, niet op muziek gezet. De bundel zal – een voorzichtige schatting – tussen de 800 en 1000 liederen gaan bevatten.

In een uitvoerig interview in het *Nederlands Dagblad* (21-12-07) geeft Endedijk een nadere toelichting. De nieuwe bundel moet geen ‘allegaartje’ worden, maar wil recht doen aan de verscheidenheid en de verschillende protestantse stromingen in het Nederland van nu. Mede door de nieuw op te nemen liederen – onder meer een ruimere keus aan liederen voor de levensgang, voor doop, huwelijk en uitvaart, ook voor eenzaamheid, ziekte en ouderdom – kan hopelijk de grote diversiteit aan thans gebruikte liedbundels enigszins worden ingedamd en een grotere eenheid in zingend Nederland worden bereikt. Een hooggegrepen doelstelling!

Het valt niet te ontkennen dat op dit moment in kerkelijk Nederland uit zo’n grote hoeveelheid liedbundels wordt geput, dat het een ratjetoe is geworden. Uiteraard geldt dit niet voor die kerken die gebleven zijn bij de klassieke liturgie – alléén berijming-1773 en alléén de ‘Enige gezangen’–, maar het geldt wel voor een aanzienlijk deel van de jongeren uit diezelfde kerken die bij allerlei samenkomsten hun liederen putten uit een grote diversiteit in liedbundels.

Hoewel de verwachting is dat een deel van de gemeenten die behoren tot de

Gereformeerde Bond het nieuwe liedboek, gepland voor 2012, niet in de eredienst zal gebruiken, wil de Bond bij de totstandkoming niet afzijdig blijven. Het Hoofdbestuur kiest niet voor een ‘negatieve insteek’, aldus secretaris drs. P. Vergunst, maar ziet terdege het belang in van een liedboek met goede, bijbels verantwoorde liederen en is bereid capabele mensen te leveren. De Bond wil ook op deze wijze invulling geven aan zijn doelstelling om ‘heel de kerk’ te dienen. Geen negatie dus, maar participatie in het proces van totstandkoming. Plaatselijke invoering is weer een heel andere kwestie en is een zaak van de desbetreffende gemeenten en kerkenraden.

Dit standpunt van het HB acht ik om diverse redenen realistisch. De eerste reden noemde Vergunst al: ‘heel de kerk’ dienen. Dat kun je niet in een isolementspositie. Maar er zijn meer redenen te noemen. Om te beginnen het feit dat de Bondsgemeenten een zekere verscheidenheid in liturgie vertonen, sterk vergelijkbaar met de situatie in de Christelijke Gereformeerde Kerken: een deel van deze gemeenten maakt in de kerkdienst mede gebruik, zoals reeds gezegd, van de psalmberijming-1967 en van verantwoorde gezangen uit het Liedboek. Voor dat feit mag je niet je ogen sluiten. Een tweede belangrijk gegeven is dat ook in gemeenten met een klassiek-liturgische eredienst allerlei bijeenkomsten buiten de officiële kerkdienst plaatsvinden – samenkomsten op scholen, wijkavonden, jeugdverenigingen, et cetera – waar ruimte is voor andersoortige liederen dan alleen de psalmen. Bij het noemen van de jeugdverenigingen ben ik terechtgekomen bij een laatste belangrijke factor: de jongere generatie. De jeugd, ook uit zeer orthodoxe gemeenten, zingt van alles en nog wat, rijp en groen, uit allerlei liedboeken. Wie zijn ogen niet sluit voor de realiteit, kan gemakkelijk constateren dat velen van de jongere generatie het *Liedboek voor de kerken* al lang gepasseerd zijn, en wel aan de linkerzijde.

Ik ben bang dat heel wat kerkenraden in orthodoxe gemeenten die ‘omtrekkende beweging’ van de jeugd, die passeerbeweging links door de bocht óf niet zien, óf niet willen zien.

Gezangen in het nieuwe liedboek

Hoewel ik hier vooral wil ingaan op de Psalmen maak ik toch enkele opmerkingen over de op te nemen gezangen in het nieuwe liedboek.

In het gezin van mijn vrouw, een stevig Gereformeerde-Bondsgezin te Utrecht in de vijftiger en zestiger jaren van de vorige eeuw, zongen we thuis bij het orgel behalve psalmen ook andere geestelijke liederen. We noemden ze bij voorkeur niet gezangen, want die term was ‘besmet’ – de beruchte gezangenkwestie! – en om diezelfde reden zongen we niet uit de Hervormde bundel van 1938, die we niet eens in huis hadden, maar wel uit de bundel van Johannes de Heer. Die bundel was niet ‘besmet’, want die was niet in de Nederlandse Hervormde Kerk ingevoerd!

Maar die tijd is wel voorbij. Die overzichtelijke wereld met simpele indelingen en onderscheidingen ligt achter ons. Er is inmiddels heel wat méér dan Johannes de Heer. Liedboeken te kust en te keur. Als de werkgroepen van het nieuwe liedboek erin slagen een totaalpakket met verantwoorde, bijbelgetrouwe liederen samen te stellen, met zo’n

ruime keuze voor de diverse categorieën dat de behoefte om uit allerlei andere liedboeken te putten sterk vermindert, dan is dat alleen maar toe te juichen. Het zou enige orde in de chaos brengen.

Het gaat natuurlijk wel om kwaliteit. Bij elk geestelijk lied van niveau is er de spanning tussen de inhoud en de dichterlijke kwaliteit. Gezangen zijn, bijbelliederen uitgezonderd, geen berijming van een bepaald bijbelgedeelte, zoals bij een psalmberijming het geval is. De dichterlijke vrijheid is er dus, al mag dit niet ten koste gaan van de boodschap, de bijbelse thematiek, de fundamentele aspecten van het geloof. Over die genoemde spanning wordt wel eens te gemakkelijk gedacht. Een dichter van niveau wil geen strompelend vers leveren. Het is om die reden dat Guillaume van der Graft (ds. W. Barnard) eens schreef, al of niet terecht:

Nooit meer zal ik mij laten lijmen
 ambtelijk voor de kerk te rijmen
 met de synode officieel
 als een groot bot mes op de keel.

Ik denk dat calvinisten, althans een deel van hen, nogal eens te gemakkelijk denken over de dichterlijke kwaliteit en al tevreden zijn met een goede inhoud. Maar dan denken ze niet in de lijn van Calvijn. Toen Calvijn de gemeentezang meemaakte in Straatsburg en tot de overtuiging kwam dat het gehele psalter berijmd zou moeten worden en op muziek gezet, stelde hij zeker Schriftgetrouwheid bovenaan. Maar Calvijn eiste meer. Het ging hem ook om kwaliteit in de vormgeving, zowel muzikaal als dichterlijk. Hij besepte – hij had al persoonlijk een aantal psalmen berijmd – dat hij zelf die dichterlijke kwaliteit niet kon geven. Omdat hij zichzelf te weinig dichterlijk getalenteerd achtte, schakelde hij een dichter van formaat in, namelijk de Fransman Marot die zijn sporen reeds had verdiend. Zo ontstond het Geneefse psalter, in 1562 voltooid door Beza, dat later de basis zou worden van Datheens berijming. Deze handelwijze heeft ons veel te zeggen. Voor het bezingen van Gods Majesteit is het gewone of gemiddelde niet goed genoeg! Dit is geen pleidooi voor een hoogliturgisch niveau, ongrijpbaar hoog voor het gewone gemeentelid – dat gevaar ligt bij een inbreng van de grote deskundigheid van diverse ingeschakelde specialisten ook op de loer – maar voor een kwalitatief goede liedbundel: verantwoord, verzorgd en goed zingbaar.

Ik spreek, na wat ik hierboven heb opgemerkt, twee wensen uit. Ik hoop in de eerste plaats dat vele klassieke liederen in het huidige *Liedboek voor de Kerken*, geestelijke liederen uit de schat van de kerk der eeuwen, opnieuw een plaats zullen krijgen in het nieuwe liedboek: liederen die teruggaan op de Vroegchristelijke Kerk, liederen van Luther, van Revius, van Paul Gerhardt en andere Duitse piëtisten, het Wilhelmus, de liederen van Adriaan Valerius (‘Wilt heden nu treden’ en ‘Gelukkig is het land’), enzovoorts. Ook liederen uit latere eeuwen zoals van Hendrik Pierson – ‘God is getrouw, zijn plannen falen niet,’ – van Jacqueline van der Waals – ‘Wat de toekomst brengen moge’ – en die van vele andere dichters. Die schat mag niet verloren gaan.

In de tweede plaats hoop ik dat er een stevige selectie plaatsvindt. Allereerst qua inhoud: het is van groot belang dat alle schijn van ‘ietsisme’ vermeden wordt. De kerk is niet gediend met vaagheid als het gaat om de centrale heilsfeiten, de polen zonde en

genade, het verzoenend werk van Jezus Christus. Maar vervolgens ook op het gebied van de vormgeving, zowel muzikaal als ‘talig’, inclusief de dichterlijke aspecten.

Er is helaas veel ‘pulp’ op de kerkelijke markt. In de Reflexen van enige jaren geleden wees ik al eens op een lied dat gezongen werd tijdens een jeugddienst die ik op vakantie meemaakte. De hoofdgedachte van het lied was zeker acceptabel: de mens, ook ieder kind, is voor God van waarde. ‘Je bent een parel in Gods hand’, zo luidde het refrein. Maar in dit lied kwam ook een couplet voor met de volgende tekst:

Ze zeggen allemaal: ‘je kan niks doen, je bent een oen’.

Ze trekken altijd aan mijn paardenstaart. Ik ben niks waard.

Nou heb ik weer de ranja omgegooid, ik leer het nooit.

Mijn moeder luistert nooit als ik wat zeg.

‘k Heb altijd pech, ik ga maar weg.

Dit is sinterklaaspoëzie. Dit kinderlied lijdt aan infantilisering. Het rijmt, maar het is geen poëzie. Hedendaagse taal in een kinderlied is prima, maar bij woorden als ‘oen’ en ‘ranja’ moet je vaststellen dat het taalregister niet deugt. Lieder van dit kaliber horen niet thuis in een bundel voor kerkelijk gebruik, ook niet in de categorie kinderliederen. Hier ligt een belangrijke taak voor de diverse werkgroepen en alle anderen die betrokken zijn bij de totstandkoming.

Alsjeblieft geen ‘pulp’ in het nieuwe liedboek!

Nederland: land van psalmberijmingen

Wat is uniek voor Nederland? Een vraag die je nog wel eens tegenkomt de laatste tijd, is: Wat is de Nederlandse identiteit? Het zal de gemiddelde Nederlander anno 2008 denklijk niet aanspreken, maar Nederland is uniek als land van psalmberijmingen. Daarmee bedoel ik niet alleen dat Nederland een van de weinige landen is waar het gehele berijmde psalter beschikbaar is, maar ook dat er in de afgelopen eeuwen niet slechts twee of drie maar werkelijk tientallen psalmberijmingen tot stand zijn gekomen. Ik zou niet weten in welk ander land dat ook het geval is.

Het meest bekend zijn uiteraard de drie officieel door de kerk(en) aanvaarde berijmingen: die van Datheen (1566), de berijming-1773 (de Staatsberijming) en de berijming-1967 (in 1967 aanvaard, in 1968 uitgegeven en in 1973 opgenomen in het *Liedboek voor de Kerken*). Tussen deze drie ligt steeds een tijdsspanne van ongeveer twee eeuwen. Er zijn echter veel meer psalmberijmingen gemaakt. Sommige hiervan genieten nog enige bekendheid – zoals die van Marnix, van Revius en, meer recent, die van Hasper – maar de meeste zijn in de mist van het verleden verdwenen. Een psalmberijming maken is een gigantisch karwei dat voor één persoon vele jaren vergt, soms zelfs tientallen jaren. De vraag die hierbij als vanzelf opkomt, is: Wat is eigenlijk de zin daarvan, afgezien van de persoonlijke voldoening van de individuele dichter? Wat nut u al deze dingen?

Het antwoord hierop is dat de beste berijmingen uit het verleden toch een breder nut hebben gehad. Bij de totstandkoming van de officieel aanvaarde berijmingen van 1773

en 1967 hebben ze namelijk een duidelijke rol gespeeld: in beide zijn nadrukkelijk sporen ervan aan te wijzen.

Het duidelijkst is dit aan te tonen met de berijming van 1773 en wel door een gelukkige omstandigheid: de inbreng van de berijming van Hendrik Ghysen. Zoals bekend heeft de toenmalige staatscommissie die de nieuwe berijming samenstelde ter vervanging van die van Datheen – de procedure en werkwijze zijn uitvoerig beschreven door een commissielid, de Veerse predikant Josua van Iperen – een selectie gemaakt uit drie bestaande berijmingen: die van Johannes Eusebius Voet, Hendrik Ghysen en het Kunstgenootschap ‘Laus Deo, Salus Populo’. De commissie bracht overigens heel wat wijzigingen aan in de geselecteerde psalmen.

De berijming van Hendrik Ghysen uit 1686, getiteld: *Den Hoonig-raat der Psalm-dichten, ofte Davids Psalmen*, is een compilatiewerk. Ghysen zelf was een beperkt dichter. Hij maakte gebruik van zeventien (!) bestaande berijmingen, die hij op zijn bureau naast elkaar legde en waaruit hij regels en coupletdelen selecteerde. Op de titelpagina vermeldt hij – Ghysen ging eerlijk te werk – alle auteurs van de zeventien gebruikte berijmingen: P. Dathenus, Ph. de Marnix, A. de Hubert, D. Camphuysen, H. Geldorpheus, J. Revius, C. Boey, Chr. van Heule, J. Westerbaan, H. Bruno, J. Clerequius, H. Celosse, D. van Disselburg, J. Six, S. van Huls, J. Oudaan en J. Roldanus. Al deze berijmingen zijn tot stand gekomen uit onvrede met die van Datheen. Heel wat namen zijn thans volledig vergeten.

Maar Ghysen gaat in zijn verantwoording nog verder. Bij elke individuele psalm vermeldt hij in de marge, per regel nauwkeurig, uit welke berijming hij heeft geput. Eerlijker kan het niet! En zo kunnen we voor de tien psalmen uit Ghysens berijming die met correcties in de Staatsberijming zijn overgenomen – 4, 67, 75, 82, 100, 122, 123, 126, 130, 150 – precies nagaan welke regels in de berijming-1773 uiteindelijk geheel of gedeeltelijk teruggaan op Datheen, Marnix, Revius, Camphuysen of Oudaan, om slechts enkele klinkende namen te noemen.

Ik geef enige voorbeelden, allereerst Psalm 67, eerste couplet, r. 1/2. In de *Honig-raat* van Ghysen treffen we aan:

De goede God zy ons genaadig/

End segghen ons met overvloedt;

Het zijn bekende regels voor wie vertrouwd is met de berijming-1773, want daarin komen we dezelfde regels vrijwel ongewijzigd tegen:

D’algoede God zij ons genadig

En zegen’ ons met overvloed.

Maar Ghysen is niet de echte leverancier; hij is slechts een tussenschakel. Zelf vermeldt hij in de marge twee dichters aan wie hij schatplichtig is, met als belangrijkste Datheen, bij wie we lezen:

Onse Godt sij ons ghenaedigh,

End segghen’ ons met overvloedt.

Wie deze psalm in de berijming-1773 zingt, zingt dus onmiskenbaar een stukje Datheen!

Een tweede voorbeeld biedt Psalm 82. In Ghysens *Honig-raat* luiden de eerste twee regels van het tweede couplet:

Doet recht den armen / en den weesen/
 Zo toont gy God oprecht te vreesen:

Bij de eerste regel vermeldt Ghysen de naam Marnix en terecht: in Marnix' berijming uit 1580 luidt de regel: 'Doet recht den ermen ende weesen/', die we in de berijming-1773 (met een geringe wijziging en opgeschoven naar r. 2) als volgt terugvinden: 'doet recht aan armen en aan wezen,'.

Als derde voorbeeld kies ik Psalm 100. In de derde en vierde regel van het tweede couplet treffen we bij Ghysen aan:

Het volk tot sijnen roem bereid/
 En ook tot schaapen sijner weid'.

In de berijming-1773 luiden deze regels:

Tot schapen, die Hij voedt en weidt,
 Een volk tot Zijnen dienst bereid.

Slaan we nu de berijming van Revius op, die Ghysen als bron vermeldt, dan lezen we daar:

Het volck tot synen roem bereydt/
 De schapen van syn groene weyd'.

De bronvermelding van Ghysen noemt weer de herkomst: de regel 'Het ... bereid' in de berijming-1773 gaat (met een kleine wijziging: 'roem' is 'vervangen door 'dienst') terug op Revius.

De algemene conclusie mag zijn: via de berijming-1773 worden nog steeds regels van Datheen, Marnix en Revius gezongen!

Dit geldt evenzeer voor de berijming-1967. Vaak minder aantoonbaar weliswaar – we kunnen nu niet terugvallen op exacte notities als bij Ghysen – maar toch onloochenbaar. Heldere informatie hierover biedt Guillaume van der Graft (W. Barnard) in een beschouwing over 'Nijhoff en de psalmen' (indertijd verschenen in het tijdschrift *Maatstaf*). Hij wijst daarin op de grote invloed van Martinus Nijhoff op de berijming-1967, ondanks diens vroege dood in 1953: Nijhoff berijmde niet alleen zeven psalmen – 3, 16, 21, 23, 60, 67 en 150 – maar heeft ook op de berijming van verschillende andere psalmen invloed uitgeoefend. Nijhoff was een groot dichter, die echter het berijmen van psalmen zag als een 'mozaïekwerk', waarbij waardevolle 'stukjes' van bestaande berijmingen werden ingepast, waaronder die van Datheen, Camphuysen en vooral Marnix. In de Koninklijke Bibliotheek kopieerde hij – met de hand! – onder meer psalmen uit de berijmingen van Marnix en Camphuysen. Op vergaderingen, aldus Van der Graft, maakte Nijhoff er geen geheim van waar hij bepaalde regels vandaan haalde en hij had daar 'een bijna naïef plezier' in.

Een duidelijk voorbeeld biedt zijn berijming van Psalm 150, die heel bekend is geworden. In het eerste couplet luiden de regels 2-5:

Looft de Koning van 't heelal
 om zijn wonderbare macht,
 om de heerlijkheid en kracht
 van zijn eeuwig godd'lijk wezen.

Waar komen deze regels vandaan? Slaan we de laatste versie van Marnix' berijming op (editie 1617), dan lezen we daar:

God de Heer sij hoog gepresen,
om sijn wonderbare macht,
om de grootheid ende cracht,
van sijn eewich Godlijck wesen.

Het is duidelijk: de laatste drie regels gaan terug op Marnix. Wie psalm 150 zingt in de berijming-1967, zingt ten dele Marnix!

Psalmen in het nieuwe liedboek

Zowel de berijming-1773 als de berijming-1967 staan nadrukkelijk in een traditie die teruggaat tot de tweede helft van de zestiende eeuw, de eeuw van de Reformatie. Hoe gaat de afdeling Psalmen er uitzien in het nieuwe liedboek?

Het is verheugend dat allereerst het hele psalter in de berijming-1967 zal worden opgenomen, ook al worden bepaalde psalmen weinig of nooit gezongen. Het 'Liedboek van Israël', zoals we de psalmen mogen noemen, komt integraal in het nieuwe liedboek. Volgens de Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied behoort het psalter 'onmiskkenbaar tot het culturele en liturgische erfgoed van de Nederlandse protestantse kerken'. Dit standpunt verdient alle waardering.

Er zal slechts spaarzaam in gewijzigd worden: hooguit enkele kleinere stilistische ingrepen. Een bestaande psalmberijming wijzigen of moderniseren is een uiterst ingewikkelde zaak: als gevolg van rijm, metrum, regellengte en strofobouw werkt elke ingreep gemakkelijk als een katalysator die een heel proces in beweging zet. Moderniseren of herhalen is bij proza al verre van eenvoudig, bij poëzie is het nog veel ingewikkelder.

Er is wel eens geopperd om de berijming-1773 te moderniseren, maar dat is om de zojuist genoemde redenen een onmogelijke opgave. Wie zoiets voorstelt, wordt niet gehinderd door enige kennis! Reeds bij het eerste couplet van Psalm 1 ontstaan grote moeilijkheden. Ik doel op de derde en vierde regel:

noch nederzit, waar zulken samenrotten,
die roekeloos met God en godsdienst spotten,

Niemand twijfelt eraan dat 'samenrotten' totaal verouderd is en dus vervangen zou moeten worden door een hedendaags equivalent. Van Dale geeft als synoniemen: samenscholen, met kwade bedoelingen te hoop lopen of aaneensluiten. 'Samenscholen' zou de beste vervanging zijn van 'samenrotten', omdat het betekenisaspect 'kwade bedoeling' erin zit. Maar ... het vervangende woord moet wel een rijmpaar vormen met 'spotten' in de volgende regel en dus moet 'samenscholen' afvallen. Kortom, 'samenrotten' is een 'bottleneck' en wie hier probeert te moderniseren komt volledig vast te zitten. Dit voorbeeld kan met vele honderden worden uitgebreid.

Persoonlijk zou ik het wel toejuichen als in het nieuwe liedboek het verouderde 'Gij' plaatsmaakt voor 'U', zoals dit niet alleen is gebeurd in de *NBV* maar ook in de Herziene Statenvertaling: zeker voor de jongere generaties is 'Gij' een evidente taalbarrière en

deze ingreep heeft weinig of geen gevolgen voor de rest van een couplet.

De afdeling psalmen zal echter in het nieuwe liedboek veel meer omvatten dan het berijmde psalter-1967. Daarnaast zal ook een groot aantal onberijmde psalmen worden opgenomen. Verder een flink aantal nieuw berijmde psalmen, waarvoor als bronnen genoemd worden de bundels *Gezangen voor Liturgie* en *Voor de kinderen van Korach*. De keuze hiervan zal, aldus de nota *Een nieuw liedboek*, sterk bepaald worden door ‘hun bruikbaarheid in de kerken’.

Met het oog op die bruikbaarheid zijn wel enkele vragen te stellen. Met het kiezen van onberijmde psalmen zijn de problemen niet opgelost, want welke bijbelvertaling ligt eraan ten grondslag? En wat de nieuw berijmde psalmen betreft: Hoe zit het met de tekstgetrouwheid, het bijbels gehalte?

Het moge duidelijk zijn: ook hier ligt een heel verantwoordelijke taak voor de desbetreffende werkgroepen.

De moskee rukt op

In het allochtoon segment van onze multiculturele samenleving vormen immigranten met een mohammedaanse achtergrond een zeer omvangrijke categorie: Marokkanen, Turken, Iraniërs, Irakezen, Afghanen, enzovoorts. Het is te zien in het dagelijks leven. Sommige winkelstraten in de steden hebben veel weg van een buitenlandse markt. En de moskee is in steden van enige omvang niet meer weg te denken. De moskee rukt op.

De moskee rukt ook op in een andere zin. In de moderne literatuur van de laatste decennia, waarin Harry Mulisch en Arnon Grunberg hun triomfen vieren en hun honderdduizenden verslaan, is er een stroming bijgekomen in het literaire veld, die daaruit niet meer is weg te denken en die uitgevers graag in hun pakket een plaats geven: allochtonenliteratuur. En een groot deel daarvan is afkomstig van auteurs met een islamitische afkomst of achtergrond, geboren in landen rond de Middellandse Zee en het Midden-Oosten. Ik denk aan romanschrijvers van Marokkaanse afkomst, onder wie Abdelkader Benali met zijn prozawerken *Bruiloft aan zee* en *Laat het morgen mooi weer zijn* en Hafid Bouazza met een roman als *Paravion*, waarvan de titel verwijst naar het optimistische ‘geloof’ dat vanuit Marokko per vliegtuig – ‘par avion’ – de weg openligt naar een heilstaat aan de Noordzee. Zeer bekend is inmiddels geworden *Het huis van de moskee* van de Iraniër Kader Abdolah, die is opgegroeid in een streng islamitische omgeving in Iran. De roman, die eind 2005 verscheen, beleefde midden 2007 reeds de zestiende druk.

De meeste aandacht krijgt thans de Afghaanse schrijver Khaled Hosseini, auteur van de ‘megasellers’ *De vliegeraar* en *Duizend schitterende zonnen*. Hij woont in Amerika en schrijft in het Engels. We kunnen hem dus niet tot de Nederlandse literatuur rekenen, maar hij heeft ook in Nederland met zijn vertaalde romans een enorme lezerskring gekregen. En terecht.

Dat ik voor deze stroming allochtonenliteratuur aandacht vraag heeft een bepaalde reden. We beschikken momenteel over massa’s artikelen en boeken, behorend tot de non-fictie, die ons informeren over de wereld van de islam, de islamitische samenleving en het

regime van de landen waarin de islam de heersende godsdienst is. Maar ... dit gebeurt toch meer van buitenaf, hoe gewetensvol en hoe gedocumenteerd ook te werk wordt gegaan. Bij de genoemde literatoren treffen we echter beschrijvingen aan van binnenuit. Een getalenteerd schrijver schept een wereld met mensen van vlees en bloed, brengt een samenleving tot leven, grijpt een lezer aan en brengt hem tot inzicht en (een zeker) begrip.

Kader Abdolah geeft in zijn roman *Het huis van de moskee* een levendig beeld van de islamitische wereld in Iran en de ingrijpende verschuivingen door verandering in het regime: de sjah verdwijnt en de ayatollahs nemen de macht over die de gematigd mohammedaanse samenleving een uiterst rigide vorm van de islam opleggen. De gevolgen zijn ingrijpend: een harmonieuze samenleving wordt volledig overhoop gegooid en vrijheid verandert in onderdrukking en zelfs terreur. Waarom schreef Kader Abdolah deze roman? Het antwoord geeft hij zelf: voor de westerse wereld. Hij wil iets laten zien dat het Westen moet zien en ervaren, van heel dichtbij, van binnenuit. In zijn eigen woorden: 'Ik heb geprobeerd de gordijnen opzij te schuiven en de islam als levenswijze te laten zien.' En dat is belangrijk voor ons westerlingen.

Indrukwekkend zijn de in Afghanistan spelende romans van Khaled Hosseini. In *Duizend schitterende zonnen* richt hij de schijnwerper vooral op de ondergeschikte en slaafse positie van de vrouw: meisjes die op zeer jonge leeftijd worden uitgehuwelijkt, vrouwen die hooguit tweederangs zijn en van tweederangs opschuiven naar derderangs wanneer de echtgenoot een tweede vrouw neemt, de ongebreidelde macht van de man in huwelijk en samenleving, enzovoorts. In *De vliegeraar*, inmiddels verfilmd, draait het vooral om de diep ingrijpende verschillen in ras en godsdienstige stroming binnen de islam. Ook om de relatie tussen meester en bediende, waarbij de laatste weinig meer is dan een slaaf, zeker wanneer hij tot een verachtelijk ras behoort.

Eén passage in *De vliegeraar* licht ik eruit. De 'ik', de verteller, is Amir die terugkijkt op zijn jeugd in Afghanistan; de 'hij' is Hassan, zijn bediende met wie hij opgroeit en met wie hij veel samen doet, maar die hij zeer lafhartig behandelt. Amir is de verteller in de roman en hij stelt, terugkijkend naar zijn jeugdperiode in Afghanistan, de vraag of Hassan wel echt zijn vriend kon zijn 'in de gebruikelijke betekenis' en dan lezen we:

De geschiedenis is immers niet makkelijk uit te vlakken. En godsdienst evenmin. Tenslotte was ik een Pashtun en hij een Hazara, was ik een soenniet en hij een sjiïet, en niets zou daar ooit verandering in kunnen brengen. Niets.

In een notendop plaatst Hosseini hier drie fundamentele aspecten bij elkaar: geschiedenis, ras en godsdienst. Geschiedenis: een door de eeuwen geijkt onwrikbaar en complex geheel van tradities, leefgewoonten en rituelen, gezags-, gezins- en familieverhoudingen, man-vrouwverhouding, standsverschillen, verbonden met diepgewortelde gevoelens van schaamte, eer en trots. Ras: diep ingrijpende maatschappelijke en eeuwenlang geaccepteerde verschillen tussen de diverse rassen, waaronder Pashtun en Hazara. Godsdienst: verschillende stromingen binnen de islam, sjiïeten en soennieten, met grote consequenties voor de hechtheid van de samenleving en de maatschappelijke stabiliteit. En daarover zegt Hoesseini, via de verteller-hoofdpersoon Amir: 'niets zou daar ooit verandering in kunnen brengen'.

Wie meent, gewapend met een optimistisch idealisme en met Europees-Amerikaanse

democratieopvattingen en het Amerikaanse vrijheidsbeginsel, een samenleving als die van Afghanistan en Irak in enkele jaren te kunnen omturnen, komt van een koude kermiss thuis. Die onderschat de trits die Hosseini noemt: geschiedenis, ras en godsdienst. Wie die trits wel grondig kent, beseft dat politiek-maatschappelijke veranderingen in de genoemde samenlevingen niet een proces vergen van jaren maar van vele decennia.

Ik weet niet of George Bush en zijn denktank romans lezen. De romans van Hosseini lijken me voor hen in elk geval prima leesstof: fictie, dat wel, maar met een groot waarheidsgehalte.

Een oratie en een benoeming

Gelukkig biedt de kerk meer en ander nieuws dan publicaties als *Geloven in een God die niet bestaat* van ds. Klaas Hendrikse. Een driemaandelijks tijdschrift loopt altijd achter de actuele feiten aan, maar niettemin wil ik namens de redactie alsnog twee gebeurtenissen van eind 2007 memoreren die van belang zijn voor de gereformeerde theologie zowel binnen als buiten de PKN.

Allereerst het feit dat ons redactielid prof. dr. G. van den Brink, namens de Gereformeerde Bond benoemd als bijzonder hoogleraar geschiedenis van het gereformeerd protestantisme aan de Universiteit te Leiden, op vrijdag 14 december jl. zijn inaugurele rede hield, met als titel: 'Als een schoon boec. Achtergrond, receptie en relevantie van artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis'. Het betoog ligt op het terrein waarop Van den Brink, opvolger van prof. dr. W. Verboom, zich graag beweegt: de verhouding christelijk geloof en wetenschap.

Het tweede feit is de benoeming, ook namens de Gereformeerde Bond, van de Nijkerkse predikant dr. H. van den Belt aan de Utrechtse Universiteit. Hij volgt prof. dr. A. de Reuver op, die op 1 juni 2007 met emeritaat ging. Het is nog geen benoeming als bijzonder hoogleraar maar als bijzonder universitair docent. Dit heeft hiermee te maken dat Van den Belt, die in oktober 2006 in Leiden bij prof. dr. A. van de Beek promoveerde, naast zijn dissertatie nog te weinig wetenschappelijke publicaties op zijn naam heeft staan. We gaan ervan uit dat die publicaties er zeker zullen komen!

We wensen beide theologen een goede tijd toe zowel in Leiden als Utrecht, vruchtbaar en zegenrijk voor de studenten die ze bereiken, voor de PKN waartoe ze behoren, voor de beoefening van de gereformeerde theologie in het algemeen en als zodanig ook voor het hele gereformeerde smaldeel binnen protestants Nederland.

Een afscheid en een promotie

Ook enkele gebeurtenissen aan het begin van dit jaar wil ik hier memoreren. Met ingang van 1 januari 2007 ging prof. dr. J. W. Maris, hoogleraar dogmatische vakken aan de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde kerken te Apeldoorn, met emeritaat. Op 25 januari jl. nam hij officieel afscheid. Zijn afscheidscollage in de Grote

Kerk aan de Loolaan in Apeldoorn had als titel: ‘De missie van een moeder’. We wensen hem als emeritus-hoogleraar nog vele goede en gezegende jaren toe, vruchtbare jaren ook voor de kerk in brede zin en voor de gereformeerde theologie in het bijzonder. En bij dat laatste denken we ook aan ons eigen tijdschrift.

Wetenschappers, op een bepaalde leeftijd gekomen, nemen afscheid. Gelukkig is er een nieuwe generatie die aantreedt. Op 18 februari jl. promoveerde aan de Utrechtse Universiteit drs. W.M. Dekker tot doctor in de theologie. Zijn onderzoek was gericht op de godsleer van Eberhard Jüngel, emeritus-hoogleraar systematische theologie te Tübingen, in vergelijking met de gereformeerde scholastieke theologie. De titel van het proefschrift, uitgegeven door Boekencentrum, luidt: *De rationaliteit van God. Onafhankelijkheid en relatie in de godsleer en ontologie van Francesco Turretini en Eberhard Jüngel*. We wensen de jonge doctor van harte geluk met zijn promotie en hopen dat zijn dissertatie fungeert als opmaat voor verdere, diepgaande studie en nieuwe publicaties.